

University of Groningen

Stadsgeschiedenis in Belgische en Nederlandse historische tijdschriften (2017)

van Steensel, Arie; Krikken, Desiree

Published in:
 Stadsgeschiedenis

IMPORTANT NOTE: You are advised to consult the publisher's version (publisher's PDF) if you wish to cite from it. Please check the document version below.

Document Version
 Publisher's PDF, also known as Version of record

Publication date:
 2019

[Link to publication in University of Groningen/UMCG research database](#)

Citation for published version (APA):
 van Steensel, A., & Krikken, D. (2019). Stadsgeschiedenis in Belgische en Nederlandse historische tijdschriften (2017). *Stadsgeschiedenis*, 14(1), 59-81.

Copyright

Other than for strictly personal use, it is not permitted to download or to forward/distribute the text or part of it without the consent of the author(s) and/or copyright holder(s), unless the work is under an open content license (like Creative Commons).

The publication may also be distributed here under the terms of Article 25fa of the Dutch Copyright Act, indicated by the "Taverne" license. More information can be found on the University of Groningen website: <https://www.rug.nl/library/open-access/self-archiving-pure/taverne-amendment>.

Take-down policy

If you believe that this document breaches copyright please contact us providing details, and we will remove access to the work immediately and investigate your claim.

Downloaded from the University of Groningen/UMCG research database (Pure): <http://www.rug.nl/research/portal>. For technical reasons the number of authors shown on this cover page is limited to 10 maximum.

Stadsgeschiedenis in Belgische en Nederlandse historische tijdschriften (2017)

ARIE VAN STEENSEL, MARGO BUELENS-TERRYN, HANNELORE FRANCK, DESIREE KRIK-
KEN, ALESSANDRA DE MULDER, SANNE MUURLING, BOB PIERIK, SOPHIE ROSE, CHAR-
RIS DE SMET, MATHIJS SPEECKE, SIETSKES VAN DEN WYNGAERT

Zoals gebruikelijk neemt Stadsgeschiedenis elke jaargang een overzicht op van bijdragen die zijn verschenen in Belgische en Nederlandse historische tijdschriften en jaarboeken, een rubriek die al sinds 2009 in stand wordt gehouden. De vele tijdschriftartikelen maken het immers vrijwel onmogelijk voor individuele onderzoekers om alle (historische) tijdschriften systematisch te doorzoeken, wat tot gevolg heeft dat vele bijdragen van stadshistorisch belang in regionale en lokale tijdschriften onopgemerkt blijven. In samenhang met het jaarlijkse overzicht van de bijdragen in internationale tijdschriften heeft deze rubriek tot doel de laatste ontwikkelingen in het stadshistorische onderzoek te signaleren. 64 tijdschriften van jaargang 2017 werden door een groep stadshistorici doorgenomen om uiteindelijk tot voorliggende selectie te komen van 80 artikelen over uiteenlopende onderwerpen met historisch-wetenschappelijke relevantie voor de stadsgeschiedenis.

De belangstelling voor de stad als historisch verschijnsel en als het toneel voor historische processen en gebeurtenissen is tijdens de afgelopen jaren onverminderd aanwezig in regionale en lokale tijdschriften, al komt dat ten dele door de oververtegenwoordiging van stadshistorische jaarboeken in de selectie. Tegelijkertijd thematiseren slechts weinig auteurs expliciet de stedelijke factor in bredere historische processen, hetgeen soms tot een principiële discussie leidt over de vraag welke artikelen in strikte zin als stadshistorische bijdragen moeten worden aangemerkt. Het ontbreken van een kritisch perspectief op de stad valt misschien te verklaren door het feit dat veel bijdragen in regionale en lokale tijdschriften geschreven zijn door historici die zich richten op een breder lezerspubliek. Steeds meer tijdschriften kiezen voor een luchtige, populariserende inhoud en vorm, waardoor de nadruk niet langer eenzijdig ligt op kritisch-historisch onderzoek. Voor het overleven van deze tijdschriften is dit waarschijnlijk een noodzakelijke keuze, tegelijkertijd vergroot die de afstand tot de (specialistische) wetenschappelijke tijdschriften. Verschillende tijdschriften worstelen ook met nieuwe mogelijkheden tot digitale ontsluiting (en met name de wijdverbreide aanname dat digitale publicaties gratis dienen te zijn) en kiezen er nog voor om alleen op papier te verschijnen. Omdat veel universiteitsbibliotheken en soms ook de nationale bibliotheken hun abonnementen op lokale tijdschriften afstoten, betekent dit dat de tijdschriften vaak moeilijk te raadplegen zijn door onderzoekers. De langzaam groeiende kloof tussen academische historische onderzoekers en amateurhistorici en hun tijdschriften moet echter niet overdreven worden, want met name veel jonge historici beginnen hun carrière met een publicatie in een regionaal of lokaal tijdschrift. Het overzicht dat hierna volgt, toont ook aan dat hun onderzoek in brede zin en vanuit verschillende invalshoeken nieuwe inzichten oplevert over de stad en het stedelijke leven in de Nederlanden in het verleden.

Politieke communicatie en contestatie in de middeleeuwen

In de bijdragen over de politieke geschiedenis van middeleeuwse steden ligt het accent op communicatie en contestatie. Onder meer door het werk van Samuel Cohn worden er tegenwoordig vraagtekens geplaatst bij de oudere tendens in de rijke onderzoekstraditie naar opstandigheid in middeleeuws Europa om rebellieën en andere vormen van collectieve actie te bestuderen binnen een specifieke geografische en temporele setting als individuele, geïsoleerde gebeurtenissen. De bijdragen van Jelle Haemers, Valerie Vrancken en Jean Paul Peeters sluiten bij deze kritiek aan en nopen tot verdere herziening van wat gemakshalve het ‘isolatie-paradigma’ kan worden genoemd. Jean Paul Peeters onderzoekt hoe een van oorsprong Vlaams conflict zijn weerslag had op het naburige Mechelen.¹ Op basis van een gedetailleerde analyse van stadsrekeningen toont hij aan hoe het stadsbestuur tijdens deze jaren steeds het dunne koord moest bewandelen tussen loyauteit aan de landsheer, *in casu* Lodewijk van Male, tevens graaf van Vlaanderen, enerzijds en een pragmatische verstandhouding met de opstandelingen anderzijds. Het revolutionaire vuur in Vlaanderen bood de stad en heerlijkheid met name de opportuniteit om haar eigen handelsprivileges te versterken, maar opende tegelijkertijd de deur voor subversieve elementen op eigen bodem die in contact stonden met de Gentse opstandelingen in het Vlaams-Brabants grensgebied.

Hoe dergelijke ‘rebelse netwerken’ concreet tot stand kwamen en functioneerden, beschrijft Jelle Haemers in een artikel dat verscheen in de *Handelingen van het Genootschap voor Geschiedenis te Brugge*.² In een uitzonderlijke, herontdekte brief betuigde de beroemde Brugse volksleider Pieter de Coninck zijn steun aan zijn collega-ambachtslieden in Sint-Omaars in hun strijd tegen het lokale stadsbestuur. Zo toont Haemers op overtuigende wijze aan dat opstandige ambachtslieden al sinds het begin van de veertiende eeuw via geschreven of mondelinge communicatie gelijkgezinden in andere steden contacteerden, adviseerden en aanspoorden om zich te verenigen of zelfs de wapens op te nemen tegen de machthebbers. In een ander artikel gaat dezelfde auteur, samen met Valerie Vrancken, dieper in op de inhoud en taal van politieke pamfletten, smaadschriften en liedjes, die in vijftiende-eeuws Vlaanderen en Brabant op symbolisch belangrijke plaatsen in de stad werden verspreid.³ Ze laten zien dat de betekenis van dergelijke libellen niet alleen lag in de daad van het verspreiden zelf, maar dat de auteurs zich bewust inschakelden in bestaande, gesofisticeerde discursieve tradities over goed bestuur, welvaart, angst en verraad. Zo poogden ze het publiek debat te beïnvloeden en politieke actie te legitimeren. De mobiliserende en subversieve kracht van dergelijke media weerspiegelde zich overigens in de hardnekkige pogingen van de stedelijke autoriteiten om dergelijke ‘fameuze libellen’ en hun verspreiders zo snel mogelijk uit de publieke ruimte te verbannen.

De gevolgen van een succesvolle mobilisatie tegen bestuurders die niet luisterden naar de waarschuwingen en bedreigingen van misnoegde burgers, behandelt Mathijs

1 Jean Paul Peeters, ‘De stad Mechelen en de Gentse Opstand (1379-1385)’, *Handelingen van de Koninklijke Kring voor Oudheidkunde, Letteren en Kunst van Mechelen* 121:1 (2017) 11-44.

2 Jelle Haemers, ‘Een brief van Pieter de Coninck aan Sint-Omaars (1306). Over schriftelijke communicatie van opstandelingen in veertiende-eeuws Vlaanderen en Artesië’, *Handelingen van het Genootschap voor Geschiedenis te Brugge* 154:1 (2017) 3-30.

3 Jelle Haemers en Valerie Vrancken, ‘Libels in the city. Bill casting in fifteenth-century Flanders and Brabant’, *Medieval Low Countries* 4 (2017) 165-187.

Speecke.⁴ De auteur gaat in op de impact van de ambachtsrevolutie van 1302 op het politiek-institutioneel bestel van Brugge. Aanvankelijk ging het bestuur door een diepe legitimiteitscrisis. Door decentralisering van functies en de uitwerking van een nieuwe zetelverdeling in het stadsbestuur met een sterke participatie van de ambachten kreeg het echter al snel terug een nieuw elan. Dit laatste thema, met name de politieke invloed van de ambachten, vormt een terugkerend element in de talrijke episodes van sociaal conflict en partij- of factiestrijd tussen de Gunterlingen en Lichtenbergers die de stad Utrecht tijdens de veertiende eeuw kenmerkten. Daarbij zijn trouwens opvallende overeenkomsten waar te nemen met gelijkaardige episodens in de zuidelijke Lage Landen, wat eens te meer de tekortkomingen van het ‘isolatie-paradigma’ benadrukt. In een artikel in *The Medieval Low Countries* analyseert Justine Smithuis de *Croniken van den Stichte van Utrecht ende van Hollant*, beter bekend als de Nederlandse Beke, een laat-veertiende-eeuwse Middelnederlandse kroniek.⁵ Deze bouwt verder op een oorspronkelijk Latijnse tekst, de *Chronographia* van de benedictijnermonnik Johannes de Beke, en houdt het midden tussen wat men doorgaans een ‘regionale’ en een ‘stadskroniek’ noemt, maar wat men beter onder de brede noemer van ‘stedelijke historiografie’ categoriseert. Smithuis oppert dat deze kroniek geen ‘objectieve’ doorslag vormt van het politieke leven in Utrecht binnen de bredere context van het bisdom. Ze is daarentegen geschreven in functie van de toenmalige politieke machtsbalans in de stad en vanuit een zeer specifiek standpunt dat het officiële, elitaire discours van de stedelijke autoriteiten weerspiegelt. Van bijzonder belang is Smithuis’ nadruk op het feit dat wat de anonieme auteur van de kroniek – mogelijk de stadsklerk Jan Tolnaer Jr. – al dan niet doelbewust verzwijgt of nalaat te vertellen minstens even relevant is bij het decoderen van deze tekst als wat de auteur wel vertelt. Een belangrijke waarschuwing voor wie in de toekomst kronieken en andere gelijkaardige, geschreven vormen van *social memory* gebruikt om opstandigheid en sociaal-politiek conflict in premoderne steden te bestuderen.

Politieke contestatie en overleg vanaf de nieuwe tijd

Er is al veel inkt gevloeid over de wortels van het zogenaamde ‘consensusmodel’ in de Lage Landen, dat in de Nederlandse historiografie bekend staat als het poldermodel. Hoewel het in essentie om een sociaal-politiek ideaaltypen gaat, bedacht in de jaren tachtig van de vorige eeuw door sociologen en politicologen om een bepaalde wijze van conflictbemiddeling te benaderen, hebben historici zich gretig op deze discussie geworpen om aan te tonen dat dit model niet als een *deus ex machina* was ontstaan na de baanbrekende onderhandelingen van één politiek akkoord. Dit model komt, daarentegen, voort uit een – volgens sommigen zelfs eeuwenlange – traditie van geïnstitutionaliseerd overleg tussen belangengroepen. De auteurs van de besproken bijdragen laten deze term opvallend links liggen, maar hun bijdragen handelen wel over politieke praktijken van contestatie en overleg. In sommige artikelen wordt de vraag naar democratie, representativiteit en (burger)participatie zelfs direct gesteld.

4 Mathijs Speecke, ‘Het eerste “democratische” regime van Brugge (1302-1310). Een herziening’, *Handelingen van het Genootschap voor Geschiedenis te Brugge* 154:2 (2017) 233-298.

5 Justine Smithuis, ‘Urban historiography and politics in fourteenth-century Utrecht. New findings on the Dutch Beke (c. 1393)’, *Medieval Low Countries* 4 (2017) 57-90.

Het artikel van Frank Judo is een prosopografische gevalstudie naar de jacobitische diaspora in de Zuidelijke Nederlanden, maar gaat in zekere zin over de sterkste vorm van politiek verzet.⁶ De politieke aanhangers van de Engelse koning Jacobus II weigerden na diens afzetting tijdens de *Glorious Revolution* de autoriteit van de nieuwe koning te accepteren met hun ballingschap tot gevolg. Vanaf de andere kant van het Kanaal trachtten de jacobieten vervolgens verschillende opstanden in hun moederland te organiseren. Judo beschrijft de creatie van een heuse politieke tegencultuur in de Zuidelijke Nederlanden. Niet alleen heeft hij aandacht voor het politieke gelobby, maar ook voor de economische initiatieven, de religieuze diversiteit binnen de diasporagroep, hun institutionele inbedding en hun interacties met de lokale stadselites. De jacobitische diaspora in de Zuidelijke Nederlanden typeert hij als een maatschappelijk toonaangevende expatgemeenschap met hechte onderlinge banden, die een sterke gemeenschappelijke identiteit creëerden onder de bannelingen en hun afstammelingen, zelfs nadat het jacobisme als politiek engagement was opgegeven.

De Franse revolutionaire legers introduceerden belangrijke nieuwe politieke ideeën, juridische concepten en bestuurlijke experimenten in het huidige België en Nederland, zoals blijkt uit verschillende bijdragen. Joris Oddens geeft een uitgebreid overzicht van de lokale geschiedschrijving over de Nederlandse Revolutie.⁷ Professionele geschiedkundigen gespecialiseerd in het Bataafs-Franse tijdvak hebben zich veelal gericht op de Nederlandse steden en op de analytische inbedding binnen grotere historiografische stromingen zoals politieke cultuur, collectieve actie of stedelijke autonomie, daardoor zijn zij vaak afkerig geweest van de studies van lokaalhistorische verenigingen. Oddens pleit daarentegen voor een toenadering van academici tot deze studies, omdat die als onontbeerlijk deelonderzoek kunnen fungeren voor een vergelijking van de Nederlandse Revolutie op nationale schaal die vooralsnog ontbreekt.

De impact van de revolutionaire omwentelingen van de late achttiende eeuw komen op verhelderende wijze naar voren in een artikel van Herwig De Lannoy, die een lijvige analyse geeft van de politieke werking en organisatie van het Mechelse stadsbestuur tussen 1789 en 1858.⁸ Hierin beschrijft hij de moeizame introductie van democratische principes van vertegenwoordiging tijdens de Franse tijd en het Nederlands bewind. Ook na de Belgische revolutie leefde het unionisme met zijn ‘wirwar van gelegenheids-coalities’ bijzonder lang voort in het van oudsher vrij katholiekgezinde Mechelen. Aan deze ‘politiek van inspiratieloze compromissen’ (een stille aanklacht tegen het consensusmodel?) kwam pas een einde met de Mechelse gemeenteraadsverkiezingen in 1858 toen de vorming van moderne politieke partijen echt van start ging.

Zulke compromissen speelden zich vaak af op een domein dat in de Belgische historiografie doorgaans als een domein van strijd en onderdrukking wordt gezien, namelijk de taalpolitiek. Lieven D’hulst gaat echter in tegen dit ‘methodologisch nationalisme’.⁹

6 Frank Judo, ‘Du côté de M. Sanders. La diaspora jacobite dans les Pays-Bas méridionaux, 1688-1831’, *Revue belge de philologie et d’histoire* 95:4 (2017) 773-798.

7 Joris Oddens, ‘De Nederlandse revolutie in dorp en stad. Lokale geschiedschrijving over de patriots-Bataafse tijd, 1875 tot heden’, *Tijdschrift voor Geschiedenis* 130:4 (2017) 565-591.

8 Herwig De Lannoy, ‘De geboorte van de democratie in Mechelen. Politieke werking en organisatie van het einde van het ancien régime tot de vooravond van de partijvorming (1789-1858)’, *Handelingen. Koninklijke Kring voor Oudheidkunde, Letteren en Kunst van Mechelen* 121:1 (2017) 121-190.

9 Lieven D’hulst, ‘In Vlaanderen Vlaams? Bestuurlijke meertaligheid en vertaling in Kortrijk (1830-1914)’, *De*

Hij toont aan de hand van de taalsituatie binnen de Kortrijkse gemeenteraad tussen 1830 en 1914 aan dat de beweging van gemeenteraadsverslagen in het Nederlands voor 1830, naar tweetalig Frans-Nederlandse documenten en weer terug naar het Nederlands in 1917 slechts begrepen kan worden met in achtneming van gangbare vertaalpraktijken. Bovendien moet de mediërende rol van vertalingen geplaatst worden binnen een cultuur van hoffelijkheid onder negentiende-eeuwse politici. Eveneens met de stad Kortrijk als onderzoeksobject, werpen Koenraad De Ceuninck en Herwig Reynaert licht op de gemeentelijke fusie van 1976.¹⁰ Als ideale voorbeeld van het overlegmodel tonen de auteurs aan hoe de nationale fusieplannen stuiten op hard verzet van lokale politici, waardoor gemeenteraden van relatief kleine gemeenten de plannen van de centrale overheid grondig hebben kunnen wijzigen.

De vraag naar hoe stedelingen zelf kunnen wegen op het beleid staat centraal in de bijdrage van Gijs van Maanen.¹¹ Met de recente Groningse G1000 als uitgangspunt bestudeert hij verscheidene vormen van burgerparticipatie in Groningen tijdens de voorbije drie decennia. Vanaf de jaren negentig ziet Van Maanen een verandering in de definitie die de lokale overheid geeft aan 'democratisering': de Groningse politici uit de jaren zeventig legden nog de nadruk op openheid van procedures en de mogelijkheid tot inspraak en participatie, wat plaats maakte voor een gemeentelijke openheid die in de eerste plaats gericht moest zijn op het bedrijfsleven. Daarnaast bleek de implementatie van democratische methoden zoals referenda niet altijd het beoogde effect te hebben, aangezien politici het proces aanwendden om de eigen partij in de verf te zetten en zodanig de rivaliteit tussen de partijen en burgers aan te scherpen. Uit deze omstandigheden heeft zich dan ook een vorm van G1000 in Groningen ontwikkeld die een specifieke filosofie van onafhankelijk burgerschap huldigt, waarbij zelfredzame burgers met gemeenschapszin over de capaciteit moesten beschikken onafhankelijk van het lokale bestuur hun leefomgeving te ontwikkelen.

Oorlog en de stad

De herdenking van de *centenaire* van de Eerste Wereldoorlog heeft een stroom van historische publicaties voortgebracht, ook in Belgische regionale en lokale tijdschriften, waarvan een aantal betrekking heeft op de stad. De bijdrage van Philippe Diest behandelt de periode voor het uitbreken van de Eerste Wereldoorlog, toen massarecreatie en verstedelijking toenamen.¹² Het Noord-Franse grensgebied kende in de tweede helft van de negentiende eeuw een sterke aanwezigheid van het leger. Binnen en buiten steden ontplooiden de hier gelegerde militairen allerlei sportieve activiteiten. Het leger investeerde ook in culturele voorzieningen, waarvan de inwoners van garnizoenssteden dankbaar gebruik maakten. Minder gecharmeerd was men van de 'filles à soldat', die ook aangetrokken werden door de aanwezigheid van militairen. Verder boden (voormalige) militaire bouwwerken en -terreinen mogelijkheden tot burgerlijke

Leiegouw 59:2 (2017) 101-123.

¹⁰ Koenraad De Ceuninck en Herwig Reynaert, 'De fusies in de regio Kortrijk. Grenzen afbakenen in het licht van politiek getouwtrek', *De Leiegouw* 59:2 (2017) 167-201.

¹¹ Gijs van Maanen, 'Drie decennia burgerparticipatie in Groningen. Van Verkeerscirculatieplan tot G1000', *Leidschrift* 32:3 (2017) 89-106.

¹² Philippe Diest, 'Le rôle des infrastructures militaires dans le développement des loisirs urbains (Nord-Pas-de-Calais – milieu xixe siècle - 1914)', *Revue du Nord* 422:4 (2017) 707-724.

vrijtijdsbesteding, zoals onschuldige wandelingen over vestingwerken of de organisatie van festiviteiten als luchtballonshows en de aanleg van sportterreinen of parken. De civiele toe-eigening van militaire infrastructuur leidde door een gebrek aan onderhoud vaak tot een verval daarvan, waarbij ze ook gelegenheid bood aan ongewenste ontspanningsvormen voor jongeren.

Wim Van Craenenbroeck bestudeert de watervoorziening van Antwerpen tijdens de Eerste Wereldoorlog.¹³ In 1879 kreeg een Engelse firma de opdracht om een waterleidingnetwerk aan te leggen in de Scheldestad. De kwaliteit van het water liet echter lange tijd veel te wensen over door het ontbreken van een geschikte waterbron, contractuele beperkingen en politiek gesteggel. De machtsovername door de Duitsers verstoorde de gemaakte vorderingen en het bedrijf werd tevens korte tijd overgenomen door Duitse investeerders. Ook na de oorlog duurden de problemen rond de watervoorziening voort door een gebrek aan middelen en politieke urgentie.

Drie bijdragen kennen een juridische invalshoek. Manon Moerman, ten eerste, analyseert een steekproef van 1672 Gentse politievonnissen uit de periode 1909-1923 om aan te tonen dat de Grote Oorlog in deze stad van invloed was op de betrokkenen bij kleine criminaliteit en de juridische afhandeling daarvan.¹⁴ Op kwantitatieve en kwalitatieve wijze bespreekt ze het aantal zaken, de betrokken actoren, de overtredingen en de uitspraken om tot de conclusie te komen dat de oorlog impliciet een invloed had op het functioneren van de politierechtbank. Dit kwam tot uitdrukking in de behandelde zaken, zoals het niet hebben van de juiste persoonspapieren en verkeersovertredingen, en in de lichtere straffen die suggereren dat de rechter rekening hield met de oorlogsomstandigheden waarin de gedaagden zich bevonden.

Sophie De Schaepdrijver behandelt de executie van verzetsmensen in Vlaanderen tijdens de Eerste Wereldoorlog.¹⁵ Tot halverwege de oorlog vonden terechtstellingen in Brugge in het openbaar plaats. Daarna kozen de Duitsers voor een andere strategie om hun gezag af te dwingen, met name via deportatie en dwangarbeid. Volgens de auteur betekende deze omslag een normvervaging die het gebruik van geweld vergrootte, terwijl de slachtoffers daarvan doorgaans anoniem bleven. Gertjan Leenders bekijkt dezelfde problematiek vanuit een ander perspectief.¹⁶ Op basis van 391 strafdossiers uit het arrondissement Antwerpen onderzoekt hij de achtergronden en de rol van 46 verklikkers in Duitse dienst, alsmede hun naoorlogse vervolging. Anders dan gelegenhedenverklikkers, kenden deze verklikkers de persoon die aangebracht werd niet en ze werden beschuldigd van meer dan een verklikking. Het blijken vooral mannen van lagere sociale status te zijn die formeel als verklikker in Duitse dienst actief waren geweest. Zij werden naderhand ook vaker vervolgd en kregen hogere straffen.

Tot slot introduceert Sophie De Schaepdrijver het door haar uitgegeven dagboek van Mary Thorp, een Engelse gouvernante van de zonen van een rijke Brusselse sui-

13 Wim Van Craenenbroeck, 'De watervoorziening van Antwerpen tijdens de Eerste Wereldoorlog', *HistoriANT* 5 (2017) 98-122.

14 Manon Moerman, 'Invloed van de Eerste Wereldoorlog op de werking, rechtspraak en actoren van de Gentse politierechtbank', *Handelingen van de Maatschappij voor Geschiedenis en Oudheidkunde te Gent* 71 (2017) 153-181.

15 Sophie De Schaepdrijver, 'Burgerverzet en executies in bolwerk Brugge', *Handelingen van het Genootschap voor Geschiedenis te Brugge* 154:1 (2017) 181-194.

16 Gertjan Leenders, 'Verklikkers in Duitse dienst in Antwerpen en hun gerechtelijke vervolging na de Eerste Wereldoorlog', *Belgisch Tijdschrift voor Nieuwste Geschiedenis* 47:2-3 (2017) 40-72.

kerproducent.¹⁷ Het unieke egodocument geeft een inkijk in hoe deze vrouw dacht over geopolitieke kwesties, maar toont ook haar betrokkenheid bij de gevolgen van de bezetting van Brussel. Ze zette zich bijvoorbeeld in voor een liefdadigheidsorganisatie die verhuld steun verleende aan verarmde burgerfamilies, die vanwege hun status geen beroep wilden doen op publieke voorzieningen. De Schaepdrijver merkt ook op dat de bezette stad in de historiografie over de Eerste Wereldoorlog weinig aandacht heeft gekregen, terwijl sociale en culturele benaderingen nog veel kunnen onthullen over de oorlogservaringen van gewone stedelingen.

Sociaal-economische thema's: havensteden en voedsel

Vrijwel nergens komt het samenspel tussen stadsgeschiedenis en grote politieke en economische ontwikkelingen op wereldschaal zo duidelijk naar voren als in het thema havensteden. Paul Daeleman laat dit bijvoorbeeld zien voor Antwerpen.¹⁸ De Amerikaanse Homestead Act en Burgeroorlog hadden geleid tot een enorme influx van goedkoop graan in Europa en daardoor tot een fundamentele verandering in de economische structuur van de Antwerpse haven. De Eerste Wereldoorlog maakte pijnlijk duidelijk hoe afhankelijk de stad was geworden van overzeese invoer van graan voor haar bestaan. Een dergelijke verstrengeling komt ook aan het licht in een bijdrage van Gérard Le Bouëdec.¹⁹ Hoewel de handel met Noord-Europa en het Oostzeegebied cruciaal was voor zowel Franse koloniale handel als de Franse industrialisatie, gingen Franse havensteden zich in de achttiende en tot zekere hoogte ook in de negentiende eeuw meer richten op de koloniale zeevaart. De Franse economie bleef daardoor sterk afhankelijk van buitenlandse scheepvaart voor producten uit het noorden. Op kleine schaal raakt het lot van havensteden eveneens verweven, maar de conflicten die hierbij uitbraken hoeven niet minder hevig te zijn. Evert de Jonge toont dit aan in een bijdrage aan het *Deventer Jaarboek*.²⁰ De confrontatie tussen twee IJsselsteden over de tol die Deventer oplegde aan schippers uit zijn Gelderse noorderbuur leidde zelfs tot een regelrechte scheepskaping en bijna tot een gewapend conflict

In een maatschappij waar de wereldkeuken om de hoek te vinden is en kranten vol staan met artikelen over voedseltekorten en -vernieuwingen, is het van belang om de historische evolutie van voedselproductie- en consumptie te onderzoeken. Leen Alberts haakt op deze vraag in met zijn artikel over de zestiende-eeuwse bierrevolutie in een themanummer over eten en drinken in Utrecht.²¹ De *craft beers* brachten op vlak van smaak- en transportmogelijkheden vernieuwing door het gebruik van hop naar voorbeeld van de Noord-Duitse Hanzesteden. Niet iedereen kon hier een graantje van meepikken; er bleef een wezenlijk verschil tussen de betere hopbieren en witte kuitbieren enerzijds en de bieraftreksels van de moutrestanten van het brouwproces

17 Sophie De Schaepdrijver, 'A world war seen from a "side-show". An English woman's secret Brussels diary', *Cahiers Bruxellois* 49 (2017) 117-129.

18 Paul Daeleman, 'Het belang van Antwerpen als graanhaven in de 2de helft 19de en 1ste helft 20ste eeuw', *HistoriANT* 5 (2017) 69-97.

19 Gérard Le Bouëdec, 'Le grand cabotage entre la France et les ports de l'Europe hanséatique, scandinave et baltique XVIIIe-XIXe siècles', *Revue du Nord* 420:2 (2017) 295-313.

20 Evert de Jonge, 'A tale of two cities. De strijd tussen Deventer en Hattem over de Katentol (1597-1612)', *Deventer Jaarboek* 31 (2017) 29-39.

21 Leen Alberts, 'Craft beers uit de late middeleeuwen. Stichts hopenbier en kuitbier', *Jaarboek Oud-Utrecht* (2017) 72-79.

bedoeld voor de armere stedelingen anderzijds. Duits bier bleef in de negentiende eeuw een kwaliteitsstandaard waar Nederlandse bieren naar ijverden en de biercultuur waaide mee. Kees Volkers stelt dat de Utrechtse horeca ‘verduitsten’ met de komst van talloze bier- en koffiehuizen waar een overvloed aan biervariëteiten te vinden was.²² Transportvernieuwingen zoals de opkomst van de spoorwegen maakten het gezochte Duits bier steeds betaalbaarder. Het mes sneed echter aan twee kanten, want veel kleinere brouwerijen raakten in de problemen, aangezien hun flauwe afkooksels van zogenaamd ‘Beijersch’ bier aan populariteit verloren. Van de tientallen Utrechtse brouwerijen waren er in het begin de negentiende eeuw nog slechts twee actief.

Volgens Mariëlla Beukers was er een sociale gelaagdheid te vinden in de zestiende-eeuwse wijnconsumptie.²³ In de Utrechtse stadswijnkelder lagen alleen witte Duitse wijnen die toen als eersterangs werden beschouwd. Ze werden geschonken door de wijnbewaarder en speelden een belangrijke statusverhogende rol voor de stad. Schone schijn bewaren was volgens Fred Vogelzang ook van belang in de baronie van IJsselstein rond 1800.²⁴ Door de nationale en regionale crisissen waren de armenfondsen zo uitgeput dat de allerarmsten noodgedwongen elke avond van deur tot deur bedelden. Deze ‘overlast’ dwongen de hooggeplaatsten in IJsselstein om hun geschillen aan de kant te zetten en de armen te voorzien van een voedzaam alternatief in een gaarkeuken, de zogenaamde Rumfordse soep.

Sociale en juridische perspectieven en praktijken

Er verschenen verschillende artikelen over stedelijke elites in de late middeleeuwen en vroegmoderne tijd. Opvallend is dat historici steeds meer nadruk leggen op de fluïditeit en flexibiliteit van deze sociale groep. Zo beschrijft Chris Apers de geschiedenis van het hof van Milse in Mechelen en het daarbij behorende cijnshof.²⁵ Het artikel – met sterk genealogische inslag – focust voornamelijk op het vraagstuk hoe het hof van Milse overgegaan is van de ene adellijke familie op de andere. De analyse van de schepenregisters toont hierbij goed aan hoe frequent cijnzzen van eigenaar veranderden en onthullen ook een werkelijk kluwen van bezittingen en familierelaties. In een artikel in het *Tijdschrift voor Sociale en Economische Geschiedenis* illustreert Janna Everaert hoe divers de groep van handelaren in de Lage Landen actief in het Spaanse binnenland was.²⁶ Sommigen integreerden in de lokale gemeenschap door het burgerschap aan te vragen, te trouwen met een Spaanse vrouw en er jaren te resideren. Anderen verkozen dan weer een meer vluchtige passage. Maar de meeste handelaren bevonden zich ergens tussen deze twee polen. Maarten Prins, tenslotte, gaat dieper in op het verhandelen van heerlijkheden in Holland tijdens de zeventiende en achttiende eeuw.²⁷ In deze

²² Kees Volkers, ‘Wat dronken zij? De negentiende-eeuwse bierrevolutie in Utrecht’, *Jaarboek Oud-Utrecht* (2017) 168-181.

²³ Mariëlla Beukers ‘Wijnen “totter behouff deser stadt.” De Utrechtse stadswijnkelder tussen 1549 en 1577’, *Jaarboek Oud-Utrecht* (2017) 84-107.

²⁴ Fred Vogelzang, ‘Rumfordse soep als politiek lijmmiddel? Een voedselbank in IJsselstein rond 1800’, *Jaarboek Oud-Utrecht* (2017) 126-137.

²⁵ Chris Apers, ‘Het hof van de heren van Milse in de veertiende eeuw’, *Handelingen van de Koninklijke Kring voor Oudbeidkunde, Letteren en Kunst van Mechelen* 121:1 (2017) 45-76.

²⁶ Janna Everaert, ‘A trail of trials. A “Flemish” merchant community in sixteenth-century Valladolid and Medina del Campo’, *Tijdschrift voor Sociale en Economische Geschiedenis* 14:1 (2017) 5-36.

²⁷ Maarten Prins, ‘Handel in heerlijkheden. Aankoop van Hollandse heerlijkheden en motieven van kopers, 1600-

periode kwamen verschillende heerlijkheden op de markt door het uitsterven van adellijke geslachten en de verkoop door de Staten van Holland. Deze werden in grote mate aangekocht door regenten en burgers uit de Hollandse steden.

Familie-intriges en migratierelazen bieden een aanvullend perspectief op de juridische praktijk. Zo ook bij het spraakmakende verhaal van de ‘schaking’ van Gertrude van Oostkerke door Jan van Formelis, aan de hand waarvan Jelle Haemers en Chanelle Delameillieure een inkijk verschaffen in de juridische opties van een – gegoede – vrouw in het vijftiende-eeuwse Gent.²⁸ Uit hun artikel blijkt dat vrouwen en kinderen uit betere milieus als actieve actoren konden optreden in de rechtbank. Voor mondige inwoners van het Gentse kwartier waren er in de vroegmoderne periode opvallend efficiënte juridische kanalen voorhanden om hun persoonlijke onenigheid op te lossen. Dit beeld wordt bevestigd door Wout Saelens die schrijft over de juridische praktijk van consignatie in het ancien régime.²⁹ Ondanks de versnippering van het Gentse stadsarchief ten gevolge van negentiende-eeuwse ingrepen, wat minutieus in kaart wordt gebracht in dit artikel, slaagt Saelens erin om aan de hand van het archief van de Vreemde Steden een beeld te schetsen van het functioneren van het juridische apparaat in vroegmodern Gent. Stedelingen kozen er vaak voor om hun conflicten, bijvoorbeeld omtrent erfenissen, via gerechtelijke weg te beslechten, zo blijkt daaruit, en de schepenbanken verzamelden via geïnstitutionaliseerde procedures bewijsmateriaal om hun uitspraken te staven.

Voor migranten golden in de vroegmoderne tijd vaak andere normen. Thenée Balvers ziet in haar artikel over de bestraffing van criminele migranten in achttiende-eeuws Rotterdam dat migranten zwaarder bestraft werden in de rechtbank.³⁰ De aard van de criminele daden, zedendelicten bij vrouwen enerzijds en vermogensdelicten bij mannen anderzijds, wijst op een specifiek sociaal-economisch profiel van de delinquenten. Dit sluit aan bij het idee van criminaliteit als overlevingsstrategie, want zonder sociaal netwerk in de stad was de stap naar crimineel gedrag immers niet zo groot in geval van nood.

Sociale en publieke instellingen: wie verdient hulp?

In zijn bekende studie *Zorg en staat* uit 1989 schrijft Abraham de Swaan dat de collectivisering van verzorgingsarrangementen zich langs drie dimensies voltrok. Zo werden de arrangementen in toenemende mate gedragen door de staat of een openbaar lichaam, kregen ze een steeds meer collectief karakter en nam de schaal van de arrangementen toe tot die alle inwoners omvatte. In dit niet-lineaire proces werden (en worden) constant nieuwe regels ontworpen en categorieën gedefinieerd met betrekking tot wie eigenlijk recht heeft op hulpverlening. Dit mechanisme van in- en uitsluiting vormt

1795’, *Virtus. Journal of Nobility Studies* 24 (2017) 31-56.

28 Jelle Haemers en Chanelle Delameillieure, ‘Het Herteleet van Simon van Formelis. Familieruzies, erfeniskwesties en het huwelijk in 15de-eeuws Gent’, *Handelingen van de Maatschappij voor Geschiedenis en Oudheidkunde te Gent* 71 (2017) 55-88.

29 Wout Saelens, ‘Consignatie bij de Gentse schepenbanken tijdens het Ancien Régime. Een studie van het fonds Vreemde Steden in het Stadsarchief Gent’, *Handelingen van de Maatschappij voor Geschiedenis en Oudheidkunde te Gent* 71 (2017) 123-152.

30 Thenée Balvers, ‘Verdraagzaamheid in achttiende-eeuws Rotterdam. Een onderzoek naar de bestraffing van criminele migranten in Rotterdam 1750-1810’, *Rotterdams Jaarboekje* (2017) 94-104.

binnen de artikelen over sociale en publieke instellingen een belangrijk, terugkerend thema.

In de Lage Landen ontstond vanaf de dertiende eeuw stedelijke lekenliefdadigheid met een collectief karakter op het niveau van de parochie. Gildes en broederschappen staan erom bekend steunfondsen te hebben gevormd om hun ‘eigen’ armen te onderhouden. Het Brusselse broederschap dat Brecht Dewilde en Bram Vannieuwenhuyze bespreken hield zich echter opvallend genoeg niet bezig met armen- en ziekenzorg.³¹ Wel speelde het broederschap een belangrijke sociale en religieuze rol binnen het stedelijke landschap, want het werd gesteund door het Bourgondisch-Habsburgse hof om de sociale cohesie en orde te stimuleren. Voor wie meer wil weten over het dagelijks reilen en zeilen van dit broederschap, biedt de kritische ontsluiting van een zeventiende-eeuwse goedereninventaris in dit artikel een startpunt. Een andere vorm van vrijwillige liefdadigheid kwam in de vorm van jaargetijden. Naast misdiensten die het doel hadden het zielenheil van de stichter veilig te stellen, kende een significant deel van de jaargetijden in de Zuidelijke Nederlanden componenten van armenzorg. Zo ook het jaargetijde van het hoogadelijke echtpaar Lodewijk van Gruuthuse en Margaretha van Borssele, dat is beschreven door Erik Muls.³² In hun fundatie legden zij vast dat het ambacht van Brugse kleermakers jaarlijks dertien arme mannen van kleding voorzag, een praktijk die maar liefst tot 1795 werd voortgezet.

Onder meer uit angst voor besmetting was de zorg voor leprozen redelijk vroeg gereguleerd. Daan van Leeuwen stelt de stadsleprozerie van Haarlem centraal.³³ Het ontstaan van de leprozerie in de tweede helft van de veertiende eeuw was gekoppeld aan de toenemende verstedelijking in West-Europa. De hoge bevolkingsdichtheid, de stroom nieuwkomers die zich naar de steden bewoog en de behoefte van de stedelijke overheden om de inwoners te controleren leidden tot de bouw van allerlei sociale instellingen, zoals armen-, wees- en leprozenhuizen. Vanaf 1586 fungeerde de stadsleprozerie van Haarlem als regionaal expertisecentrum, waar mensen die ervan verdacht werden ziek te zijn zich tot het midden van de negentiende eeuw verplicht moesten laten schouwen.

Binnen het versnipperde zorglandschap speelden religieuze instellingen een belangrijke rol. Dat gold zeker voor rooms-katholieken in de Republiek, die vanaf de Reformatie waren uitgesloten van de door de gereformeerde kerk bestierde algemene, gemeentelijke armenzorg. Genji Yasuhira analyseert de *agency* van de katholieken in de onderhandelingen rondom armenzorg en liefdadigheid door de lens van de ontstaansgeschiedenis van de katholieke aalmoezenierskamer in Utrecht.³⁴ Een belangrijk twistpunt was de financiering van de armenzorg door het lopen van ‘publieke collectes’, een recht dat was voorbehouden aan de gereformeerde stedelijke overheid. De regenten van de katholieke aalmoezenierskamer bepleitten hun recht op collecteren en gebruiken daarbij een nieuwe definitie van ‘publiek’: hun collectes vonden weliswaar in het

31 Brecht Dewilde en Bram Vannieuwenhuyze, ‘De zeventiende-eeuwse inventaris van de broederschap van Onze-Lieve-Vrouw van de Zeven Weeën in Brussel’, *Bulletin de la Commission royale d’histoire* 183 (2017) 57-141.

32 Erik Muls, ‘“Het cleeden van de derthien arme mannekens.” Het ambacht van de Brugse scheppers (kleermakers) en de fundatie van Gruuthuse (1474)’, *Handelingen van het Genootschap voor Geschiedenis* 154:1 (2017) 31-54.

33 Daan van Leeuwen, ‘De stadsleprozerie van Haarlem’, *Haerlem Jaarboek* (2017) 9-29.

34 Genji Yasuhira, ‘Confessional coexistence and perceptions of the “public”. Catholics’ agency in negotiations on poverty and charity in Utrecht, 1620s-1670s’, *BMGN-Low Countries Historical Review* 132:4 (2017) 3-24.

openbaar op straat plaats, maar in stilte, dat wil zeggen zonder het luiden van een bel, waardoor ze niet in strijd waren met de regels. Ze kregen gelijk van de burgemeesters en mochten hun collectes voortaan voortzetten op een andere dag dan de gemeentelijke, publieke collecte. Yasuhira betoogt dat deze (re)organisatie van de armenzorg langs confessionele lijnen aantoont dat de katholieken als legitieme onderdelen van de stedelijke burgermaatschappij werden gezien.

Het ontstaan van collectieve zorgarrangementen ongeacht geloof liet nog lang op zich wachten. Rond het midden van de negentiende eeuw werden er in veel Nederlandse steden wel steeds meer algemene ziekenfondsen opgericht om tegemoet te komen aan het gemis aan zekerheid sinds het opheffen van de gilden. Clemens Hogenstijn bestudeert hoe het Nutsdepartement in Deventer in de jaren zestig van de negentiende eeuw een ziekenfonds oprichtte voor arbeiders.³⁵ Bestuurd door heren van stand en gebukt onder oplopende kosten werd het ziekenfonds echter al snel kritischer en selectiever met betrekking tot wie eigenlijk tot de doelgroep behoorde. Aspirant-leden uit de arbeidende stand met reeds bekende medische aandoeningen werden bijvoorbeeld doorgaans geweigerd, maar ook het werkgebied werd afgebakend: wie voorbij de wassertoren woonde, kwam niet in aanmerking voor lidmaatschap. Dat het sociaal bereik van verantwoordelijkheid en 'erbij horen' keer op keer wordt afgewogen, lijkt een van de constanten in de geschiedenis te zijn.

De sociale kwestie in steden

Paul Daeleman besteedt in zijn eerdergenoemde bijdrage over de Antwerpse haven aandacht aan de rol van verzet onder de buildragers van de graanhaven tegen de baanbedreigende mechanisering. Hij stipt hiermee het volgende prominent thema in de sociaal-economisch georiënteerde stadsgeschiedenis aan: sociale onrust en andere effecten van de kloof tussen arm en rijk in de stad, met name in de woelige negentiende eeuw. Ans Vervaeke en Isabelle Devos, eveneens voor negentiende-eeuws Vlaanderen, benaderen dit onderwerp vanuit sociaal-biologisch perspectief.³⁶ Ze nemen lichaamslengte als indicator voor gezondheid en breder sociaal en economisch welzijn. Door een analyse van patiëntlijsten tijdens de pokkenuitbraak van 1839 en militaire conscriptielijsten met lengtegegevens laten ze zien dat niet zo zeer de pokken zelf, zoals eerder beweerd, verschillen in lengte verklaren, maar eerder sociaal-economische factoren. Omstandigheden als afwezigheid van de vader, laag gezinsinkomen en gebrekkige huisvestings-situatie vergrootten de kans de ziekte op te lopen én hadden een negatief effect op lengte. Dit fysieke verschil tussen sociale klassen wordt levendig geïllustreerd door Peter Scholliers.³⁷ Uit overheidsenquêtes, rapportages, prijs- en inkomensgegevens, rekeningen en restaurantmenu's reconstrueert Scholliers het dieet van negentiende-eeuwse Brusselaars naar gelang hun bestedingsniveau. Waar het eetpatroon van het gemiddelde arbeidersgezin eenzijdig, eenvoudig en volledig ontoereikend op het gebied van essentiële voedingsstoffen was, blonk het menu van de rijksten niet alleen uit in kwan-

35 Clemens Hogenstijn, 'De trots van Deventer. Het "Ziekenfonds voor den Arbeidenden Stand" vanaf 1860', *Deventer Jaarboek* 31 (2017) 68-84.

36 Ans Vervaeke en Isabelle Devos, 'Much ado about nothing? Reconsidering the smallpox effect. Height in the nineteenth-century town of Thielt, Belgium', *Tijdschrift voor Sociale en Economische Geschiedenis* 14:4 (2017) 56-83.

37 Peter Scholliers, 'Arm en rijk aan Brusselse tafels rond 1850', *Brusselse Cahiers* 49:1 (2017) 395-414.

titeit en voedingswaarde, maar ook in vernieuwing, variatie en vooral keuzevrijheid.

Verschillende typen reacties op de ‘sociale kwestie’ werden dit jaar belicht in *Brood en Rozen. Tijdschrift voor de geschiedenis van sociale bewegingen*. Carmen Van Praet bespreekt een liberale versie van de meestal met links geassocieerde coöperatie.³⁸ Naar het succesvolle voorbeeld van de Duitse volkskredietbanken, die fungeerden als spaar-kas voor arbeiders en tegelijkertijd dit spaargeld investeerden in leningen aan leden, met volksverheffing door onderwijs, ondernemerschap en spaarzaamheid als doel, openden enkele Gentse liberalen de eerste Vlaamse volksbank. Een groeiende groep enthousiastelingen prees het concept aan als een manier om arbeiders te verzoenen met en te integreren in de kapitalistische samenleving en sociale misstanden aan te pakken zonder staatsinterventie. In de praktijk was het echter vooral de *petite bourgeoisie* die gebruik maakte van de mogelijkheden die de volksbanken boden. Hoe Gentse arbeiders – of in ieder geval hun vertegenwoordigers – zelf tegen sociale problemen en oplossingen aankeken belicht Joost van Deuren.³⁹ Door een visuele analyse van nieuwjaarskaarten van de Gentse weversvakbond biedt Van Deuren een blik in het wereldbeeld van de Gentse laat negentiende-eeuwse arbeidersbeweging. Soms is de boodschap vrij on-dubbelzinnig, zoals de kaart van 1881 waarin een koets met opschrift ‘de toekomst is socialismus’ op een rijk gekleed figuur in uniform af dendert. Andere kaarten zijn subtieler in zowel vorm als boodschap. Van Deuren koppelt deze veranderende visuele strategieën aan ontwikkelingen in zowel het bestuur van de vakbond als de Vlaamse en internationale politiek.

Stadsontwikkeling in de Lage Landen

Tot het begin van de twintigste eeuw was de algemene opvatting van stadshistorici in de Lage Landen, dat steden ontstaan waren uit agrarische nederzettingen met een gunstige geografische ligging. Dat deze theorie inmiddels al een tijdlang plaats heeft moeten maken voor een gedifferentieerder beeld wordt duidelijk gemaakt in een omvangrijke artikel van Marcel IJsselstijn en Reinout Rutte.⁴⁰ De auteurs bestuderen de verstedelijking in Nederland aan de hand van een aantal thema’s met als doel om groepen steden te identificeren die overeenkomstige landschappelijke en morfologische kenmerken bezitten. Ook kijken ze naar vergelijkbare economische, sociale en politieke omstandigheden in de stedelijke ontstaansgeschiedenis. Op basis hiervan onderscheiden ze, evenals in hun eerdere publicaties, acht hoofdgroepen in de laatmiddeleeuwse Nederlandse stadswording.

Een voorbeeld van stadsontwikkeling geeft André Numan in een artikel in *Haerlem Jaarboek*.⁴¹ Hij traceert de verblijfplaats van de graven van Holland in Haarlem en plaatst de oorsprong daarvan overtuigend in de elfde eeuw. Hij concludeert dat Haarlem profiteerde van de samenwerking tussen landsheer en inwoners. In de dertiende eeuw groeide de stad namelijk uit tot een handelscentrum met eigen stadsrechten, die werden verleend door de graaf op aandringen van de stedelijke gemeenschap. Gedu-

38 Carmen Van Praet, ‘De Gentsche Volksbank. Een blauwe coöperatie’, *Brood en Rozen* (2017) 4-27.

39 Joost van Deuren, ‘Een verbeelde toekomst. Nieuwjaarswensen van de Broederlijke Wevers van Gent (1861-1881)’, *Brood en Rozen* (2017) 34-59.

40 Marcel IJsselstijn en Reinout Rutte, ‘Meer dan honderdtwintig steden en ruim veertig mislukkingen. Vijfhonderd jaar stadswording in Nederland (elfde-vijftiende eeuw)’, *Amstelodamum* 109 (2017) 10-53.

41 André Numan, ‘Een verblijfplaats van de graven Holland in Haarlem’, *Haerlem Jaarboek* (2017) 30-46.

rende deze periode zag de landsheer zijn invloed langzamerhand afnemen en dat van het stadsbestuur toenemen. Deze dynamiek speelde een belangrijke rol in het voortbestaan van Haarlem.

De graven van Holland – en later de graven van Beieren – verbleven ook graag in Den Haag. Monique van Veen onderzoekt de oorsprong van het Binnenhof in Den Haag.⁴² Het Binnenhof fungeerde vanaf 1276 als verblijfplaats en politiek machtscentrum onder graaf Willem II van Holland. Tegelijkertijd was dit het toneel van uiteenlopende activiteiten als toernooien en feestelijke maaltijden. Onder zowel graaf Willem V als zijn opvolger Albrecht van Beieren vonden er grote uitbreidingen plaats in de periode 1351-1416. Het verdwijnen van onder andere het Beierse kwartier en de hofkapel, gepaard met de vele verbouwingen en renovaties die door de eeuwen plaats vonden in het complex, maken een betrouwbare reconstructie van de ontwikkeling en een eventuele plattegrond erg moeilijk. Van Veen is echter hoopvol dat meer informatie boven tafel zal komen tijdens de geplande renovaties.

Dat niet alle steden overeind konden blijven staan wordt prachtig geïllustreerd in een artikel in *The Medieval Low Countries*.⁴³ Door het integreren van historische en archeologische data gecombineerd met survey-technieken reconstrueren Jan Trachet, Ward Leloup, Kristof Dombrecht, Samuël Deleforterie, Jan Dumolyn, Erik Thoen, Marc Van Meirvenne en Wim De Clerq nauwkeurig het ontstaan, de ontwikkeling en de ondergang van de havenstad Monnikerede. Gelegen aan de Zwin maakte de stad ooit deel uit van het maritieme handelsnetwerk van Brugge. In 1436 kwam Monnikerede met Brugge in opstand tegen Filips de Goede (1396-1467). Als straf moest het de verworven privileges inleveren; daarnaast werd de Zwin het strijdtonel van de Vlaamse Opstand tegen Maximiliaan van Oostenrijk (1483-1492). In 1594 zag het stadsbestuur af van de verkregen autonomie en fuseerde de havenstad met het naburige Damme. Interessant is dat het onderzoek laat zien hoe met een groot aantal gegevens afkomstig uit verschillende disciplines, een intiem beeld kan worden geschetst van de factoren die kunnen leiden tot het ‘mislukken’ van een stad.

Veel stedelijke fysieke componenten, zoals vestingen, verdedigingswerken en adellijke verblijfplaatsen die samenhangen met stadswording, zijn in de loop der eeuwen verloren gegaan. De oproep van Menne Kosian om de archeologische resten van dergelijke bouwwerken zorgvuldiger te bestuderen en in kaart te brengen, is daarom noemenswaardig.⁴⁴ De bijdrage bespreekt de twaalfde-eeuwse Burcht van Leiden, die gebouwd werd door de graven van Holland. De motte is nu alleen nog te herkennen aan een twaalf meter hoge heuvel met daarop een ronde muur met kantelen. Onderzoek aan de hand van vondsttekeningen gemaakt tijdens de opgravingen rond het burcht-terrein in 1942, 1950 en 1970, kunnen meer inzicht bieden op het ontwerp, de bouw en het gebruik van de vesting. Eenzelfde boodschap weerklinkt in een artikel van Veerle Hendriks, Karen Minsaer en Piet Lombaerde.⁴⁵ Zij bieden een overzicht van het ont-

42 Monique van Veen, ‘Het middeleeuwse Binnenhof’, *Virtus. Journal of Nobility Studies* 24 (2017) 151-172.

43 Jan Trachet e.a., ‘Modelling Monnikerede. The topographical reconstruction of a deserted medieval outpost near Bruges’, *The Medieval Low Countries* 4 (2017) 91-130.

44 Menne Kosian, ‘Dit was ’t Paladium der Braaven. Opgravingstekeningen van de Burcht in Leiden’, *Tijdschrift voor Historische Geografie* 2:4 (2017) 243-247.

45 Veerle Hendriks, Karen Minsaer en Piet Lombaerde, ‘Nieuwe gegevens over de Spaanse citadel in Antwerpen naar aanleiding van een recent archeologisch onderzoek’, *HistoriANT* 5 (2017) 9-28.

staan en de ontwikkeling van een zestiende-eeuwse Spaanse citadel in de Zuidwijk van Antwerpen. Het bouwplan voor de vijfhoekige constructie werd in 1567 door ingenieur Francesco Paciotto aan hertog van Alva voorgelegd. Volgens de auteurs moeten de massieve structuren worden gezien als een historisch icoon dat deel uitmaakte van een belangrijk hoofdstuk in de geschiedenis van de Zuidelijke Nederlanden. Om deze geschiedenis te behouden is het blootleggen en integreren van de citadel in de moderne samenleving wenselijk.

Merlijn Hurx stelt vast dat ook in Gorinchem behoefte is aan het conserveren van vergane stedelijke componenten.⁴⁶ Ooit werd deze stad geassocieerd met een imponerend kasteel genaamd de Blauwe Toren. Deze werd gebouwd door Karel de Stoute (1433-1477) tijdens zijn ballingschap in de jaren zestig en zeventig van de vijftiende eeuw. Het kasteel werd tussen 1578 en 1600 alweer afgebroken om plaats te maken voor modernere verdedigingswerken, maar uit een nauwgezette reconstructie van de planningsfase en bouw van het kasteel op basis van geografische kaarten, ontwerpen, rolrekeningen en kwitanties, blijkt dat er nog veel te ontdekken valt. Zo was de Bourgondische hertog zelf nauw betrokken bij het prestigeproject en fungeerde de Blauwe Toren niet alleen als militaire uitvalsbasis, maar ook als residentie. Dit gegeven droeg bij aan de unieke ronde vorm van het kasteel, dat typologisch moeilijk te plaatsen is in de context van andere kastelen in Europa. Na de verzoening met zijn vader Filips de Goede (1396-1467) verloor Karel zijn interesse in het prestigeproject. De Blauwe Toren was volgens Hurx het enige kasteel dat door een Bourgondische vorst in de Noordelijke Nederlanden vanaf niets werd opgebouwd en een bijzondere vertaling van Karel de Stoute's politieke aspiraties in ballingschap.

Stadsplanning van de late middeleeuwen tot het heden

Onderzoeken naar de geschiedenis van stadsplanning wijzen uit dat stedelijke bewoners graag het heft in eigen handen namen door diensten en initiatieven op te zetten om de uitdagingen en dilemma's die typerend waren voor steden aan te gaan. Zo stelde het laatmiddeleeuwse stadsbestuur van Dordrecht diverse keuren (juridische reglementen) op om op effectieve wijze het stedelijk beleid te kunnen bepalen en vorm te geven. Het artikel van Patrick Naaktgeboren geeft behalve een overzicht van deze keuren ook voorbeelden van de moeilijkheden waar de Dordtse stadsbestuurders mee te kampen hadden.⁴⁷ Voor een handelscentrum als Dordrecht was een goede doorstroom van mensen en goederen belangrijk. Het uitdiepen van de haven en onderhouden van het stratennetwerk waren daarom van groot belang. Rond 1460 werd het de bevolking dan ook ten strengste verboden om afval in de haven te deponeren. Stedelingen dienden tevens elkaars private eigendomsgrenzen te respecteren en ervoor te zorgen dat illegale verbouwingen, die markten en processies dreigden te blokkeren, werden afgebroken. De oorsprong van de keuren moet worden gezocht in het gewoonterecht en de bouwtechnische inzichten van die periode. Toepassing ervan vond plaats op twee manieren: enerzijds werd het naleven van de keuren gecontroleerd door speciaal aangestelde

⁴⁶ Merlijn Hurx, "“Een alten wonderlijcken structure ende fortesse.” De blauwe toren van Karel de Stoute in Gorinchem', *Bulletin KNOB* 116:4 (2017) 184-208.

⁴⁷ Patrick Naaktgeboren, 'Hoe dichterbij Dordt... Stadsplanning in laatmiddeleeuws Dordrecht', *Holland* 49:4 (2017) 169-176.

stedelijke ambtenaren; anderzijds werden er regelmatig rechtszaken gehouden in de lokale rechtbank.

Ontwikkelingen in het stedenbouwkundig beleid vielen vaak samen met militaire overwegingen. Het artikel van Guillaume Mora-Dieu behandelt bijvoorbeeld de groot-schalige vestings- en bastionneringswerken die in de jaren 1530-1540 plaatsvonden in Luik.⁴⁸ Niet alleen waren deze werken een persoonlijk prestigeproject van de prins-bisschop Érarard de la Marck, ze markeerden ook de laatste stuiptrekkingen van de traditionele, corporatistisch georganiseerde bouwindustrie in de stad. Die moest het afleggen tegen nieuwe vormen van ondernemerschap, gekenmerkt door grootkapitaal, goedkope, mobiele arbeidskrachten en een nieuwe, op Italiaanse leest geschoeide renaissancestijl die de traditionele laatgotiek naar de achtergrond verdreef. Deze omwenteling wordt pijnlijk duidelijk in de dramatische moordpartij op één van de bouwheren door een collectief van Luikse metselaars. De architectuur van de nieuwe stadspoorten en bastions laat overigens weinig aan de verbeelding over: deze weerspiegelden de ‘Antwerpse stijl’ (de door Italiaanse ingenieurs ontworpen stadspoorten en bastions in de vorm van *arcs de triomphe* zoals deze door de Habsburgers werden geïntroduceerd bij hun Blijde Intredes) en beklemtoonden de politieke en stedenbouwkundige relaties van het prinsbisdom met de Habsburgse dynastie.

In twee gedetailleerde bijdragen over de negentiende- en twintigste-eeuwse stedenbouw maken we opnieuw kennis met stedelijke ambtenaren. De auteurs daarvan behandelen de motieven voor het instellen van stedelijke bouwdiensten, het reilen en zeilen van ambtenaren verantwoordelijk voor het stadsaanzicht en de ruimtelijke ordening, alsmede de ontwikkeling van de gemeentelijke en provinciale diensten. De stadsarchitect in West-Vlaanderen werd in de tweede helft van de achttiende eeuw aangesteld om een duidelijk proces van besluitvorming te creëren ten aanzien van de openbare werken en voor de rationalisering van de financiële uitgaven. Deze bijzondere functie vormt het onderzoeksobject van Jeroen Cornilly.⁴⁹ Belast met het toezicht op het onderhoud en de uitvoer van openbare werken, de controle van materialen en het voorbereiden van bouwplannen, was de stadsarchitect een invloedrijke persoon in het bureaucratische apparaat. Cornilly stelt vast dat bijna alle steden een eigen stadsarchitect in dienst hadden die zich fulltime bezighield met stedelijke bouw. Financieel was de functie niet erg lucratief. Stadsarchitecten werkzaam in kleinere steden hielden er vaak een eigen privépraktijk op na. De grote mate van invloed die ze uitoefenden op beslissingen omtrent het stadsbeeld door de vele ontwerpen die ze maakten, droeg echter bij aan de waarde van de functie. De betrekking legitimeerde niet alleen hun werkzaamheden als architect maar ook hun artistieke capaciteiten. Met het uitbreken van de Eerste Wereldoorlog kwam er een einde aan de unieke functie van de stadsarchitect als ontwerper van openbare bouwprojecten. Andere gemeentelijke diensten namen het stokje over en de twintigste-eeuwse stadsarchitect werd voornamelijk nog ingezet als toezichthouder op het naleven van bouwreglementen.

⁴⁸ Guillaume Mora-Dieu, ‘Hommes de pouvoir et hommes de savoirs à Liège entre 1505 et 1557. D’Érarard de la Marck à la mainmise impériale: le rôle et la perception des architectes pour les fortifications’, *Revue belge de philologie et d’histoire* 95:2 (2017) 249-296.

⁴⁹ Jeroen Cornilly, ‘Stadsarchitecten in West-Vlaanderen. De impact van een ambtenaar op het stads- en dorpsbeleid’, *Handelingen van het Genootschap voor Geschiedenis te Brugge* 154:2 (2017) 371-414.

Het artikel van Yvonne van Mil sluit goed aan op het artikel van Cornilly.⁵⁰ Van Mil deed onderzoek over de stedelijke ambtenaar Pieter Bakker Schut. Bakker Schut was een grootheid op het gebied van volkshuisvesting en stedenbouw, die zich als pragmaticus vooral in Den Haag inzette voor de verwetenschappelijking en professionalisering van de stedenbouw als een zelfstandige discipline. Volgens Van Mil is een stedenbouwkundige geschiedenis zonder Bakker Schut dan ook ondenkbaar. Tijdens zijn studie tot civiel ingenieur aan de Polytechnische School Delft, ontwikkelde Bakker Schut een diepe belangstelling voor sociale en maatschappelijke vraagstukken. Deze interesse speelden later een grote rol in zijn carrière als innovator en motivator voor de verbetering van de woonomstandigheden in Den Haag en daarbuiten. In 1918 werd hij bestuurslid voor Volkshuisvesting en directeur van de Dienst Stadsontwikkeling en Volkshuisvesting in Den Haag. Hij zette zich actief in voor de verbetering van woningen en infrastructuur. Ook stimuleerde hij het op grote schaal bouwen van sociale huurwoningen voor, tijdens en na de twee Wereldoorlogen. In 1942 ging hij officieel met pensioen maar werd na de bevrijding in 1945 gevraagd als directeur van de Dienst voor de Wederopbouw. Een positie als minister van Openbare Werken en Wederopbouw sloeg hij echter af wegens ouderdom. Opvallend is dat het verhaal van Pieter Bakker Schut (en zijn opvolger zoon Frits Bakker Schut), grotendeels onopgemerkt is gebleven door historici, terwijl hij een belangrijk oeuvre achterlaat ten aanzien van volkshuisvesting in de vorm van publicaties en ontwerpen. Tevens is zijn bijdrage aan de opkomst van de planologie en de uitvoering van de Woningwet van 1901 significant

Stedelijke ruimte en sociale spanningen

Een aantal artikelen verbindt impliciet en expliciet gender aan een uitgesproken intern stedelijk ruimtelijk kader. Robbe Herreman beschrijft hoe bars en cafés in het Antwerpse Schipperskwartier een veilige uitvalsbasis vormden voor een zich ontwikkelende holebicultuur.⁵¹ Een breed begrip van ‘cultuur’ en het ruimtelijke kader bieden Herreman houvast om met een combinatie van *oral history* en schriftelijk bronnen te laten zien hoe speciale cafés in de havenbuurt seksuele vrijhavens werden. Daarbij legt hij de interessante spanning bloot dat cafés (of breder: horeca) zich door de geschiedenis heen maar moeilijk als publiek of privaat laten typeren. Zijn oplossing is om ze als ‘(semi-)publiek’ en ‘(semi-)openbaar’ te karakteriseren.

Dezelfde kwestie snijdt Dirk Lueb aan in een artikel waarin hij de sociale constructie van stedelijke ruimte toevoegt aan de lijst van factoren die vroegmodern geweld verklaren.⁵² Ook hij gebruikt termen als ‘semipubliek’ of ‘liminaal’ om nuances aan te brengen in de dichotomie van publiek versus privaat. Lueb bouwt voort op het kader van Pieter Spierenburg (en daarmee van Norbert Elias), die geweld als vorm van ritueel ziet. Luebs toevoeging aan dat kader is om ruimte niet slechts als passief decor van gewelddadige scènes zien, maar als actieve factor ‘die richting aan het conflict geeft’. Zo ziet Spierenburg in het op straat uitvechten van kroegruzies een eerkwestie, waar

50 Yvonne van Mil, ‘Pieter Bakker Schut (1877-1952), manager in stedenbouw’, *Bulletin KNOB* 116:4 (2017) 209-223.

51 Robbe Herreman, ‘t Stad is van iedereen. De ontwikkeling van de holebicultuur van Antwerpen 1900-1960’, *Brood en Rozen* (2017) 28-45.

52 Dirk Lueb, ‘Komt voor de straat.’ De ruimtelijke dynamiek van achttiende-eeuws kroeggeweld in Amsterdam’, *Tijdschrift voor Geschiedenis* 130 (2017) 153-171.

de straat opgezocht werd om de waard of waardin niet te beschamen. Volgens Lueb was het echter een ruimtelijke kwestie, omdat op straat meer publiciteit gegenereerd kon worden. Interessant genoeg biedt het eveneens in 2017 verschenen proefschrift van Maarten Hell over herbergen in vroegmoderne Amsterdam een vergelijkbare verklaring, die misschien nóg ruimtelijker was en minder ritueel: Amsterdamse waarden hadden een meldplicht om binnenshuis geweld aan de schout te melden, dus de straat was een strategischere plek om ruzies te beslechten.

Andere bijdragen koppelen een ruimtelijk kader aan lokale identiteit. Zo vraagt Marijke Roukens zich af welke rol het tankstation het Auto-Palace speelde in de identiteit van het katholieke Nijmegen.⁵³ Ondernemende burgers lieten de ‘benzinetempel’ bouwen die ‘juist in de crisistijd onderdeel [werd] van een symbolische stedelijke identiteit van hoop op een fris-witte, moderne economische opleving.’ Spanningen met het katholieke imago van het vol met bakstenen en kerken gebouwde Nijmegen bleven opmerkelijk genoeg uit. Hendrik Callewier, tot slot, behandelt de identiteitspolitiek van Vlaamse dorpen die met grotere dorpen en steden samengevoegd werden tot moderne fusiegemeentes.⁵⁴ Daarbij toont hij aan dat in veel gevallen het gekoesterde dorpse karakter met bijkomende rituelen en tradities een *invented tradition* die juist door fusies en verstedelijking werd versterkt. De oprukkende grote anonieme stad is het doembeeld waartegen de dorpse identiteit zich kan verzetten en juist tot bloei komt. Zo blijkt uit Callewiers bespreking dat de grote stad die alles opslokt een stroman is, maar wel een effectieve stroman die dorpse identiteiten versterkt.

Relaties tussen stad en platteland

Verschillende bijdragen richten zich op de interactie tussen het urbane en het rurale in de Nederlanden en benadrukken de intensiteit van de wisselwerking tussen stad en platteland. Deze studies tonen aan dat het overvloeien van economische activiteiten van de stad naar het platteland en *vice versa* een tijdloos fenomeen is. Vooral thema’s die zich bevinden op het kruispunt van ruraal en urbaan onderzoek, zoals stadslandbouw, zijn vernieuwend. Het is mogelijk dat de toenemende aandacht voor groenruimte en (gemeenschappelijk) tuinieren in de stad de interesse in dit onderwerp heeft aangewakkerd. Historisch onderzoek naar stadslandbouw vertrekt vanuit een brede interpretatie van het begrip en omvat alle wisselwerking tussen stad en platteland, zoals agrarische activiteiten binnen de stadsmuren, transport tussen beide gebieden of stadsbewoners die grond bezitten of bewerken buiten de stadsmuren.

De mestproductie van de stedelijke veestapel valt bijvoorbeeld onder dit thema. Klaas Bouwer benadrukt dat rundveehouderij in Nederlandse steden altijd een belangrijke economische activiteit geweest is, zoals dat elders in Europa ook het geval was.⁵⁵ Het houden van vee binnen de stadsmuren verplichtte stadsbesturen om een wettelijk kader op te stellen waarbij belastinginning, verordeningen en eigendomsbepalingen

⁵³ Marijke Roukens, ‘Het Auto-Palace en de identiteit van Nijmegen tijdens het interbellum’, *Jaarboek Numaga* 63 (2017) 127-137.

⁵⁴ Hendrik Callewier, ‘Wat Bevergem ons leert over de fusies. Heemkunde en lokale “identiteit” als tegenwicht voor verstedelijking en centralisering’, *De Leiegouw* 59:2 (2017) 353-368.

⁵⁵ Klaas Bouwer, ‘Koeien door de burchtstraat. Zeven eeuwen stadsboeren in Nijmegen’, *Jaarboek Numaga* 63 (2017) 33-53.

werden afgestemd op de stedelijke veestapel. Een belangrijk aandachtspunt was de mestproductie. Stadsreiniging was namelijk gericht op het tegengaan van straat- en watervervuiling om zo de gezondheid van de bevolking te bewaken. Het stedelijk mestprobleem werd aanvankelijk door het stadsbestuur aangepakt maar later uitbesteed aan particulieren die de mest uit de stad transporteerden en verkochten op het platteland. Pieter De Graef richt zich op deze stedelijke mestvoorziening.⁵⁶ De auteur focust zich hierbij niet enkel op de impact van bemesting op het landbouwbedrijf, maar analyseert ook de fluctuatie in het aanbod en de vraag van mest. Deze analyse van mestvoorziening behandelt ook de sociale, agrarische en ecologische gevolgen van een steeds veranderend bemestingspatroon.

Even actueel is de problematiek rond het beheer van watergevoelige gebieden. Vanuit deze invalshoek wordt de interactie tussen het boerenbedrijf en natuurbeheer besproken in het recente onderzoek van Paul Terwan en Joke Stoop.⁵⁷ Economische activiteiten zoals landbouw en turfsteken hebben net zoals elders het ruime gebied rond Amsterdam sterk beïnvloed sinds het gebied enkele eeuwen geleden werd drooggelegd. Naast een zware ecologische impact, zoals vershraling van de grond, werd het gebied ook voor andere uitdagingen gesteld, waaronder overstromingen, overheidsverplichtingen en ruilverkaveling. Een nieuwe uitdaging komt voort uit recente verdichting van het gebied onder invloed van het nabijgelegen Amsterdam en andere groeiende dorpskernen. Bovendien is er steeds meer aandacht voor natuurbehoud en het beschermen van broedgebieden. De auteurs concluderen dat het gebied sinds zijn ontginning een interessante, nog voortdurende dynamiek tussen stad en platteland heeft teweeggebracht.

De laatste drie bijdragen tonen voor verschillende periodes de variëteit in verbandingen tussen stad en platteland. De bijdrage van Marie Christine Laleman onderzoekt op welke manier de rand rond Gent in de middeleeuwen werd ingevuld.⁵⁸ De auteur bespreekt de cisterciënzerdomeinen aan de stedelijke rand als casus. Hierbij wordt er vooral aandacht besteed aan de sociaal-economische impact die zulke domeinen hadden op de direct omgeving, zowel binnen als buiten de stad. Verder is geletterdheid een thema dat binnen de context van relaties tussen stad en platteland aan de orde is gesteld. Mark Vermeer onderzoekt de invloed van urbanisatie op de middeleeuwse geletterdheid in plattelandsgemeenschappen rondom 's-Hertogenbosch.⁵⁹

Tot slot bespreekt Suzanne Coppens niet een stad als geheel maar een weg die steden verbindt.⁶⁰ Aan de hand van de Amersfoortseweg tussen Amersfoort en Apeldoorn wordt een korte maar krachtige ontwikkelingsgeschiedenis van Nederlandse wegen geschetst, waarbij hessenwegen, handelswegen, koningswegen en Napoleontische

⁵⁶ Pieter De Graef, 'Mesthoop doet leven? Stadsmest en een beter bemestingspatroon in de achttiende-eeuwse Vlaamse landbouw', *Tijdschrift voor Sociale en Economische Geschiedenis* 14:1 (2017) 37-66.

⁵⁷ Paul Terwan en Joke Stoop, 'Boeren in Waterland. Veranderingen in de voortuin van Amsterdam', *Tijdschrift voor Landschapsgeschiedenis* 35:3 (2017) 25-30.

⁵⁸ Marie Christine Laleman, 'Cisterciënzerdomeinen ten noorden van Gent. Over hun ontstaan in de 13de eeuw, hun lokalisatie, hun bestaan en hun sociaaleconomische betekenis voor de Gentse agglomeratie', *Handelingen van de Maatschappij voor Geschiedenis en Oudheidkunde te Gent* 71 (2017) 7-54.

⁵⁹ Mark Vermeer, 'Pragmatische geletterdheid in de middeleeuwse meierij. De dorpssecretarie van Oisterwijk tot 1550', *Noordbrabants Historisch Jaarboek* 34 (2017) 53-75.

⁶⁰ Suzanne Coppens, 'De biografie van de Amersfoortseweg', *Het Nederlands Landschap* 35:1 (2017) 34-41.

straatwegen de revue passeren. De methode van de landschapsbiografie geeft de Amersfoortseweg een eigen verhaal, wat voor de zoektocht van beleidsmakers naar cultuurhistorische waarden om te behouden relevant is, maar biedt geen bredere wetenschappelijke inkadering. Interessant zijn de grote stempel die het koninklijk huis door de eeuwen heen op het landschap van de Veluwe heeft gedrukt en de aanleg van tolpoorten om de weg te financieren. Deze factoren bieden handvaten voor meer onderzoek van stadshistorische relevantie.

Cartografie: veelzijdige blik op historische kaarte

Historische kaarten worden steeds vaker betrokken bij historisch onderzoek naar onder meer stedelijke netwerken, verstedelijkingsprocessen en (water)wegen. Het opbouwen en ontmantelen van de verschillende informatielagen van kaarten is daarnaast een belangrijke hoeksteen geworden in de digitale geesteswetenschappen. Het gebruik van gedigitaliseerde historische kaarten brengt echter enkele risico's met zich mee. Kristiaan Dillen en Bram Vannieuwenhuyze bespreken de methodologische risico's die gepaard gaan met het werken met kaarten die vanaf de zeventiende eeuw zijn gemaakt.⁶¹ De productie van kaarten werd toen grootschaliger dankzij de ontwikkeling van de printpers. De auteurs betogen dat iedere kaart onderworpen was aan verschillende invloeden: die van de consument, die van de opdrachtgever en die van de producent(en). De complexiteit van kaarten nam toe, omdat meer personen betrokken waren bij de ontwikkeling van kaarten en er steeds meer (cartografische) kennis was onder de gebruikers. Dit vereist een aangepast interpretatieproces van de onderzoeker. De auteurs moedigen een iteratieve aanpak aan, waarbij de kaart laagsgewijs wordt gedeconstrueerd en voor iedere laag mogelijke invloeden van andere media of personen wordt gezocht.

Dat er bij het interpreteren van historische kaarten veel belang gehecht moet worden aan de context waarin deze kaart tot stand kwam, wordt aangetoond in een artikel van Jeroen Lagerweij.⁶² Het vertrekpunt van dit artikel is een kaart die werd opgesteld als voorstel tot stadsontwikkeling in Amsterdam. De kaart is sterk geïnspireerd door het werk van Haussmann in Parijs, alsook de Weense Ringstrasse. Uit notulen van de gemeenteraad en de raad van de Commissie van Voorbereiding voor Stads Publieke Werken blijkt dat het plan zoals het was voorgesteld op de kaart niet uitgevoerd zou worden. Hoewel historici dit steeds hebben geïnterpreteerd vanuit de wettelijke en financiële moeilijkheden die grote onteigeningsprocessen met zich zouden meebrengen, wijst de auteur op een tot op heden niet-onderzochte piste. Het was volgens hem de persoonlijke inmenging van de toenmalige burgemeester die de uitvoering van het plan heeft tegengehouden. Ook hier toont recent onderzoek de waarde aan van het herinterpreteren en deconstrueren van oude kaarten en hun ontstaanscontext om tot een meer omvattende analyse te komen.

61 Kristiaan Dillen en Bram Vannieuwenhuyze, 'Bedrieglijke eenvoud. *Flandria Borealis* tussen kaart en historie, tussen afbeelding en uitbeelding', *Tijdschrift voor Geschiedenis* 130:4 (2017) 521-543.

62 Jeroen Lagerweij, 'Het plan Van Niftrik van Amsterdam. Een negentiende-eeuwse kartografische curiositeit', *Caert-Thresoor* 36:3 (2017) 168-176.

Onderzoek op religieus vlak

Religie is vanzelfsprekend een terugkerend thema in het brede veld van stadsgeschiedenis. Het valt op dat verschillende publicaties zich richten op middeleeuwse stedelijke kapittels. Zo behandelt Roger Witdouck het leven van de Kortrijkse kapelaan Pieter Adaem, die in de tweede helft van de vijftiende eeuw actief was.⁶³ De auteur gebruikt de carrière van Pieter Adaem als illustratie voor het leven van leden van kapittelkerken in de laatmiddeleeuwse stad. Jan Sanders verkiest dan weer het kapittel van Sint-Jan in 's-Hertogenbosch onder de loep te nemen.⁶⁴ Dit kapittel ontstond relatief laat (1412) en slaagde er gedurende de vijftiende eeuw in om zijn invloed en inkomsten gestaag te verhogen. Dit deed het kapittel in de eerste plaats via het verwerven van patronaatsrechten over nabijgelegen parochies. Hannelore Franck bestudeert een *obituarium* bewaard in het archief van de armendis van de Onze-Lieve-Vrouwparochie in Brugge.⁶⁵ De auteur toont in het artikel aan dat het document een parochiaal obituarium was, gedeeld met onder meer de kerkfabriek en het kapittel van de kerk.

Enkele andere publicaties zetten het belang van leken in de kijker, bijvoorbeeld door in hun onderzoek het perspectief van *civic religion* te kiezen. Brecht Dewilde bestudeert de corporatieve religiebeleving in vroegmodern Leuven.⁶⁶ Door de geldstromen van corporaties te doorgronden en hierbij te focussen op hun religieuze activiteiten, kan de auteur vaststellen dat een substantieel deel van zowel hun inkomsten als hun uitgaven religieus gebonden was. Stedelijke corporaties speelden bijgevolg een belangrijke rol in de stedelijke religiebeleving. Ewoud Waerniers onderzoekt de Mariacultus in Kamerijk.⁶⁷ In het proces van ontvoogding van de stedelingen in deze bisschopstad en onder invloed van de pestepidemie, eigenden de stedelingen zich de Mariacultus toe in de loop van de twaalfde eeuw. Deze was in de periode ervoor voornamelijk een zaak van de clerus geweest. Verder onderzoeken Joeri Nys en Reinoud Vermoesen de religieuze clausules in Mechelse testamenten van leken rond 1550.⁶⁸ De auteurs vergelijken hun resultaten met eerder onderzoek uitgevoerd voor Friesland en Antwerpen. In alle casussen is er vanaf circa 1520 een serieuze daling in het aantal testamentaire zielenheilsbeschikkingen zichtbaar.

Cultuur opsnuiven in de Lage Landen

Verschiedene steden in de Lage Landen kenden doorheen de eeuwen een bloeiend en gevarieerd cultureel leven. Sommige auteurs verbinden kunstzinnige en visuele uitingen met economische aspecten van stadsgeschiedenis door de productie van kunst als

63 Roger Witdouck, 'Kapelaan Pieter Adaem en het O.-L.-Vrouwekapittel in Kortrijk (ca. 1415 - ca. 1482)', *De Leiegouw* 59 (2017) 124-144.

64 Jan Sanders, 'Het kapittel van Sint-Jan in 's-Hertogenbosch en zijn rechten als pastoor, 1412-1559', *Noordbrabants Historisch Jaarboek* 34 (2017) 76-111.

65 Hannelore Franck, 'Een vreemde eend in de bijt? Het *Liber anniversarium* als parochiale agenda voor de Onze-Lieve-Vrouwkerk te Brugge in de late middeleeuwen', *Handelingen van het Genootschap voor Geschiedenis te Brugge* 154 (2017) 299-325.

66 Brecht Dewilde, 'Generous geloof. De corporatieve financiering van de Leuvense stedelijke religie', *Eigen Schoon en de Brabander* 100 (2017) 311-340.

67 Ewoud Waerniers, 'La vierge, les citadins et le clergé. Dévotion mariale et politique urbaine à Cambrai au Moyen Âge central', *Revue du Nord* 420 (2017) 267-293.

68 Joeri Nys en Reinoud Vermoesen, 'Als zy vuyt haeren lichame sceyden sal. Zielenheilsbeschikkingen in Mechelse testamenten (1548-1555)', *Trajecta* 26 (2017) 7-44.

economische activiteit te belichten. Piet Bakker en Siebe Thissen bespreken beiden de vaak moeilijk te trekken grens tussen kunst en vakmanschap. Bakker toont weer eens aan dat het onderscheid tussen de twee typen ‘schilders’ zoals we die nu kennen – tussen ‘kunstschilder’ en ‘grofschilder’ – pas halverwege de zeventiende eeuw ontstond in Nederland.⁶⁹ De Gouden Eeuw was ook een gouden eeuw voor Hollandse schilders en naarmate de vraag naar schilderwerk – in huis én op canvas – groeide, konden schilders zich specialiseren. De twee vakgebieden groeiden echter niet volledig uit elkaar. Zelfs in de twintigste eeuw waren de decoratieve en kunstzinnige aspecten van het schildersvak sterk met elkaar verweven, zo blijkt uit de bijdrage van Siebe Thissen.⁷⁰ Thissen beschrijft de bijna gilde-achtige structuur waarin menig Rotterdams kunstenaar, onder wie Willem de Kooning, zijn opleiding genoot als leerling in reclameateliers als Firma Gidding en Leo Mineur – vaak voor een hongerloontje. Bakker en Thissen bedrukken beiden het lokale karakter van ontwikkelingen in het schildersvak: stedelijke netwerken tussen kunstenaars en hun opdrachtgevers, evenals lokale instituties voor kennisoverdracht en regelgeving, waren minstens zo bepalend voor de vormen die kunst in steden als Leiden en Rotterdam aannam, als de internationale stroom van artistieke en stilistische invloeden.

Zeventiende-eeuws Middelburg vormde eveneens een vruchtbare voedingsbodem voor wetenschapswetenschap. Huib J. Zuidervaart toont aan dat door de aanwezigheid van een intellectueel landschap en weetgierige kooplieden met hun internationale netwerk in de Zeeuwse hoofdstad voldaan werd aan de nodige condities om de eerste werkende verrekijker het levenslicht te laten zien.⁷¹ Zo kon Middelburg op zijn wetenschappelijk palmares de ontwikkeling van het eerste ‘filosofisch instrument’ schrijven; een instrument dat niet iets meet maar juist iets zichtbaar maakt. Tegelijkertijd benadrukt Zuidervaart dat de ontstaanscontext van deze verrekijker een sterk bovennatuurlijk element met zich meedroeg: magie bleef tot lang in de zeventiende eeuw verweven met de natuurstudie en de optica.

In diezelfde eeuw werd (vermoedelijk) door een landgenoot, Christiaan Huygens, een ander optisch instrument uitgevonden: de toverlantaarn. Doorheen de negentiende eeuw maakte het institutionele theater met het oog op een overweldigend visueel effect veelvuldig gebruik van deze magische lantaarns, diverse andere optische instrumenten en elektriciteit. Kurt Vanhoutte en Nele Wynants illustreren aan de hand van de carrière van Henri Robin (1811-1874), de bekende rondtrekkende showman en illusionist geboren in Noord-Frankrijk, de wijzigende verhouding tussen wetenschap en spektakel in de tweede helft van de negentiende eeuw.⁷² De auteurs reconstrueren Robins eerste passage in de Lage Landen en hoe hij vanuit Londen naar Brussel en later ook Parijs de succesvolle formule van wetenschap als spektakel importeerde. Vervolgens tonen ze

69 Piet Bakker, ‘United under one roof. Artist painters and coarse painters and their relations in seventeenth-century Leiden’, *Early Modern Low Countries* 1:2 (2017) 318-349.

70 Siebe Thissen, ‘Maken op bestelling. Rotterdams reclame-ateliers (1900-1960)’, *Rotterdams Jaarboekje* (2017) 170-191.

71 Huib J. Zuidervaart, ‘“Scientia” in Middelburg rond 1600. De wisselwerking tussen academici, kooplieden en handwerkers in het vroegmoderne Middelburg. Essentieel voor de creatie van ‘s werelds eerste verrekijker?’, *Archief. Mededelingen van het Koninklijk Zeeuwsch Genootschap der Wetenschappen* (2017) 43-100.

72 Kurt Vanhoutte en Nele Wynants, ‘Magie en wetenschap in de spektakelcultuur van de negentiende eeuw. Henri Robin in de Lage Landen’, *Tijdschrift voor Mediageschiedenis* 20:4 (2017) 30-53.

aan hoe in de laatste decennia van de negentiende eeuw het eeuwenlange min of meer stabiele evenwicht tussen magie en wetenschap in de publieke ruimte verstoord werd door de rijzende burgerij en de orthodoxe wetenschap; een wijzigend spektakelgehalte en een sterkere scheiding tussen het lekenpubliek en de professionele wetenschap waren hier gevolgen van.

De spektakelcultuur krijgt tevens een centrale plaats toegewezen door Evelien Jonckheere.⁷³ In haar artikel laat Jonckheere zien hoe in de late negentiende eeuw het fenomeen van het ‘café-concert’ en het ‘variététheater’ nauw verbonden was met de ontwikkeling van een spektakelmaatschappij in de stad Gent. In dit proces was een belangrijke rol weggelegd voor de Haussmanniaanse stadsvernieuwingsprojecten. Deze werden in naam van de bestrijding van de steeds groter wordende bevolkingsdruk en de ongezonde levensomstandigheden uitgevoerd, maar dienen in de eerste instantie gelezen te worden als een tegemoetkoming aan de noden van de burgerij. De projecten speelden zo in op de transformatie van ‘industriële’ naar ‘commerciële’ kapitaal. Ten gevolge hiervan werd het Gentse straatbeeld herschapen tot één groot spektakel vol verleiding tot consumptie.

Een eeuw eerder werd het Gentse straatbeeld al (indirect) vormgegeven door de toenemende vraag van de kapitaalkrachtige stedelijke elite, ditmaal naar ‘esthetisch vormgegeven producten en architecturaal verfijnde, Frans-geïnspireerde woningen’. Hetzelfde deed zich voor in achttiende-eeuws Brugge. Het is in deze context dat Matthijs Degraeve het ontstaan van de Stedelijke Academie voor Schone Kunsten van Brugge kadert.⁷⁴ Interessanter vanuit stadshistorisch oogpunt wordt het wanneer Degraeve inzoomt op de politieke en economische ontwikkelingen die via bovengenoemde academie, meer bepaald de architectuuropleiding, het Brugse straatbeeld in het jasje staken van de moderne Franse rococostijl (vanaf 1750) en later het classicisme (vanaf 1770). Niet alleen maatschappelijke ontwikkelingen, maar ook de interactie tussen verschillende stedelijke actoren zorgden ervoor dat leentjebuur spelen op architecturaal vlak succesvol gerealiseerd kon worden. Dat een wederzijdse alliantie tussen de kunsten en politieke gezag, op welk niveau dan ook, voor beide partijen vruchtbaar kan zijn, toont niet alleen de casus van de Brugse Academie aan. Ook Brecht Deseure illustreert de verwevenheid van kunst en politiek ten tijde van de aanhechting van België bij Frankrijk (1795) met behulp van de schilderijen van vader en zoon Delin.⁷⁵ In dit verhaal speelde opnieuw een Academie een niet onbelangrijke rol, ditmaal de Koninklijke Academie voor Schone Kunsten Antwerpen.

Ter afsluiting van de jaarlijkse stadshistorische tocht door het cultureel landschap van de Lage Landen, blijven we nog even in de Scheldestad hangen. Aad van Maanen gaat in vogelvlucht door de voornaamste ontwikkelingen in het negentiende-eeuwse perslandschap, waar hij zijn relaas ook laat aanvangen in de Franse tijd.⁷⁶ Aanvankelijk

73 Evelien Jonckheere, “Gand a fini par faire comme les autres.” De opkomst van het café-concert en variététheater in de laatnegentiende-eeuwse Gentse “spektakelmaatschappij”, *Tijdschrift voor Mediageschiedenis* 20:4 (2017) 74-95.

74 Matthijs Degraeve, ‘De architectuuropleiding aan de Brugse Academie in de economische en politieke context van de 18de eeuw’, *Handelingen van het Genootschap voor Geschiedenis te Brugge* 154:2 (2017) 327-369.

75 Brecht Deseure, ‘Een wemeling van zinnebeelden. Kunst en politiek in de Franse tijd door de ogen van de Antwerpse schilders Nicolas en Jean Delin’, *Jaarboek de Achttiende Eeuw* 49 (2017) 53-64.

76 Aad van Maanen, “Wij zijn de onzichtbare meesters der samenleving.” De Antwerpse pers in de negentiende eeuw’, *HistoriANT* 5 (2017) 46-68.

was er slechts één krant in Antwerpen die toegestaan werd door het Franse gezag. Tegen het einde van de negentiende eeuw had de Antwerpenaar daarentegen de keuze uit een brede waaier van dag- en weekbladen, van verschillende strekkingen en met diverse prijsklassen. Van Maanen gidst de lezer door de belangrijkste kranten van verschillende ideologieën, en heeft daarbij aandacht voor het opkomende beroep ‘journalist’ en voor de technologische vernieuwingen die al deze ontwikkelingen mogelijk maakten.

INHOUD Stadsgeschiedenis 14 (2019) I

ROSA KÖSTERS
Over de doorbaak van noodwoningen. De wederopbouw in
Arnhem en Venlo, 1944-1946 1

BENTE MARSCHALL
Requiescant in pompa. Bourgondische vorstelijke uitvaart-
ceremonies als symbolisch en ruimtelijk communicatiemiddel 20

VITALY VOLKOV
Mobiliteit in Antwerpen tussen functionaliteit en leefbaarheid:
visies en beleid 39

Review

ARIE VAN STEENSEL, MARGO BUELENS-TERRYN,
HANNELORE FRANCK, DESIREE KRIKKEN, ALESSANDRA
DE MULDER, SANNE MUURLING, BOB PIERIK, SOPHIE ROSE,
CHARRIS DE SMET, MATHIJS SPEECKE, SIETSKA VAN DEN
WYNGAERT
Stadsgeschiedenis in Belgische en Nederlandse historische
tijdschriften (2017) 59

Abstracts 82
Personalia 83

